

УДК 327.57:323.1

КОНЦЕПЦІЇ БЕЗПЕКИ: СУЧАСНЕ ПРОЧИТАННЯ

**ЧЕКАЛЕНКО Л.Д.,
доктор політичних
наук, професор,
завідувач кафедри
зовнішньої політики
і дипломатії
Дипломатичної
академії України при
МЗС України,
заслужений діяч
науки і техніки
України**

Стаття присвячена теоретичним засадам дослідження проблем міжнародної і національної безпеки, аналізу різноманітних форм запровадження безпекових механізмів в практику. Автор приділяє увагу не тільки сучасним концепціям безпекового виміру сьогодення, а й аналізує критичні підходи аналітиків до запроваджуваних варіантів захисту на світовому і регіональному рівнях.

Ключові слова: безпека, загрози, концепції безпеки, школи безпеки.

З позицій сучасних концепцій безпеки і відповідної термінології безпекова складова трактується як набагато ширша субстанція, ніж тільки оборонна і військова [1]. До безпекових питань відносять практично всі сфери міжнародного буття, де існують різнопланові загрози. Згадаємо лише деякі з них: демографічні, економічні, біологічні, інформаційні, енергетичні, екологічні, комп'ютерний тероризм, соціальні негаразди, а серед сучасних проблем додається ще й піратство. Цей перелік загроз можна значно розширити. Водночас всі варіанти визначення явища безпеки збігаються на конкретному формулюванні: **«безпека – стан захищеності людини, суспільства, держави».**

Згадаймо й інше визначення: «безпека – це відсутність загроз». Хоча група дослідників військової академії у Вест-Поїнт (США) додає: «Безпека в об'єктивному плані – відсутність загроз національним цінностям суспільства, а в суб'єктивному вимірі – відсутність страху, що ці цінності можуть бути піддані руйнації».

З часом з'явилися нові теоретичні розробки, як **кооперативна безпека**, що містить наближений до політичного реалізму **гроціанський напрям** (за ім'ям Гуго Гроція), прихильники якого розглядають безпеку через інтереси держави. До того ж, наближений до ідеалістичних уявлень **кантіанський напрям** (Іммануїл Кант), що розглядає безпекові питання через призму загальнолюдських цінностей¹ [2].

Поза **кооперативною безпекою** політиками апробовано на практиці також і **теорію демократичного миру** (заявлена Джоном Кеннеді на початку 1960-х років): протистояння війнам через побудову світу на засадах демократії. Суть теорії демократичного миру полягає в переконанні, що «демократичні держави НЕ воюють» і тому, як висновок, необхідно всі країни примусити до демократії. Прихильники таких поглядів підтримують право гуманітарного втручання у випадку з проблемними державами (failed state), вітають сценарій, реалізований НАТО в Косово (колишня Югославія) тощо. **Гуманітарне втручання** розглядається ними як єдиний ефективний засіб захисту населення від проявів геноциду влади проти власного народу.

Не будемо заглиблюватися у різновиди аналітичних шкіл, що вивчають проблеми безпеки, однак зазначимо основне: вони утворили два визначальних напрями реалістичних і ідеалістичних уявлень.

Актуальні концепції безпеки. На думку низки експертів і професіоналів у сфері безпеки, сучасне прочитання теорії безпеки можна почерпнути з **концепцій кооперативної та людської безпеки**, перші згадки про які зустрічаємо на початку 1990-х років. Крім того, все більше уваги привертає **теорія демократичного світу**. Розглянемо сутність названих концепцій більш докладно.

Концепція кооперативної безпеки [2]. Оскільки заснована на постулатах ліберально-ідеалістичної парадигми, дана концепція має кілька різновидів. Найбільш поширеними є дві з них. Одна апелює до міжнародних інститутів і правових

норм і, відповідно, відноситься, за термінологією **М.Уайта (Martin White)**, до «**гроціанської**» (або «раціоналістської») традиції. Інша наполягає на універсальності моральних цінностей і додержання прав людини, як основному критерію безпеки і тим самим відповідає «**кантіанській**» (або «революціоністській») традиції. Відмінності між ними настільки значні, що, по суті, мова йде про дві різні концепції. Оскільки в першій з них приділяється значна увага необхідності створення самої широкої спільноти безпеки, в якій могли б взяти участь усі зацікавлені країни, то цей різновид аналізованої концепції іноді називається ще «**партиципативною безпекою**». У другій версії спільнота безпеки фактично обмежена досить вузьким колом її учасників.

У витоків гроціанської концепції кооперативної безпеки (кінець 1980-х рр.) назвемо вчених з Брукінгського університету США, спільноту яких нерідко називають «**брукінгською групою**». Наведемо основні елементи кооперативної безпеки, обстоюваної цими вченими. «Кооперативна безпека, - пишуть вони, - це механізм стримування агресії через створення зустрічних загроз та поразки тому, від кого вони виходять» [3]. Заходи, спрямовані на досягнення кооперативної безпеки, повинні формуватися скоріше на основі згоди, ніж нав'язуватися силою, а сама система кооперативної безпеки має виходити з таких передумов, які б сприймалися широкою громадськістю як легітимні. Такі заходи повинні бути також інклюзивними в тому сенсі, що всі країни мають право на приєднання до них. Ці країни повинні, у свою чергу, відповідати духу кооперативної безпеки і брати участь у дотриманні її правил.

На думку авторів, кооперативна безпека не повинна нав'язувати певну форму окремого всеосяжного політичного режиму та угоди з контролю над озброєннями. Так само вона не повинна прагнути до створення міжнародного уряду. **Кооперативна безпека в розумінні брукінгської групи**, не претендує на те, щоб знищити всі озброєння, запобігти всім формам насильства чи гармонізувати всі політичні цінності. У фокусі її інтересів – недопущення нагромадження коштів для масштабної, навмисної, організованої агресії. Вона робить акцент на попередженні конфліктів, на розумній достатності, на стабільності та заходах транспарентності, довіри і контролю.

У рамках даної концепції **термін «спільнота безпеки»** включає всеосяжну систему колективної

¹ Гроцій Гуго де Гроот (лат. Hugo Grotius, нидерл. Hugo de Groot, 1583-1645 рр.) – видатний нідерландський політичний мислитель, юрист, філософ, історик, дипломат.

Іммануїл Кант (нім. Immanuel Kant; 1724, Кенігсберг — 1804, Кенігсберг) - німецький філософ, родоначальник німецької класичної філософії.

Джон Фітцджеральд Кеннеді (англ. John Fitzgerald "Jack" Kennedy, 1917-1963 рр.) – тридцять п'ятий президент Сполучених Штатів Америки. Доктрина «глобальної відповідальності США за захист свободи у всьому світі».

безпеки і супроводжується правилами поведінки, виробленими в процесі переговорів. Д. Дьюїтт [4] вважає головним для системи кооперативної безпеки наявність трьох елементів: по-перше, спрямованість не так на залякування агресора, як на створення твердих гарантій попередження агресії; по-друге, альтернативність політиці союзів і, по-третє, просування в сфері не тільки військової, але і невійськової безпеки. Важливо відзначити, що в уяві автора система кооперативної безпеки має охопити не лише національних, а й транснаціональних акторів. Нарешті, формування системи кооперативної безпеки передбачає: ті, хто бере в ній участь, «обов'язково мають приділяти увагу поліпшенню внутрішньої ситуації в країні» [5]. На думку іншого представника згаданої школи – Д. Коляра, реорганізація системи безпеки на Старому континенті має корегуватися з новими підходами, з тим щоб запобігти поверненню нової холодної війни, виключити систему блоків, сфери впливу тощо. Такий шлях він бачить в безпековій системі на кшталт ОБСЄ.

Послідовники іншої течії – «кантіанського» варіанту кооперативної безпеки не погоджуються із запропонованою схемою безпеки, наполягаючи на перегляді діяльності ООН, яка стала доволі неефективною. По-друге, прихильники даної концепції обґрунтовують право країн-членів системи кооперативної безпеки на гуманітарне втручання, а по суті – на застосування військової сили за межами цієї системи. І, по-третє, **головним інструментом досягнення безпеки вони вважають НАТО.**

Кооперативна безпека за Ричардом Коеном має поєднувати колективну безпеку, колективну оборону і нові схеми для нейтралізації сучасних конфліктів. Колективна безпека спрямована всередину організації суверенних держав з метою їх захисту від агресії з боку одне одного, а колективна оборона – прагнення захистити своїх членів від зовнішньої агресії. Що ж до кооперативної безпеки, то, поєднуючи в собі елементи двох перших типів, вона включає ще один, який полягає в активному просуванні стабільності в прилеглих до «простору кооперативної безпеки» зони. Завершується нарис про систему кооперативної безпеки твердженням про те, що єдиною у світі дієвою моделлю кооперативної безпеки є НАТО. Мова йде про безпеку для вузького кола обраних держав, які заради збереження своїх спільних інтересів не зупиняться перед застосуванням сили по відношенню до країн – не членів даної системи. Принаймні права люди-

ни тут згадуються лише один раз, та й то в контексті операції НАТО в Косово, яка, на думку автора, «представляє собою найбільш амбітну спробу проєкції стабільності та утвердження прав осіб на території, що не входить в систему кооперативної безпеки НАТО». Таким чином, залишаючись в рамках лібералізму, позиція Р. Коена впритул наближається до реалізму. Однак він запозичує не найкращі риси останнього, як вважає російський політолог П.А. Циганков [3]. Р. Коен ігнорує такі вимоги до міжнародної політики, які для реалізму вважаються обов'язковими: поміркованість і обережність, необхідність брати до уваги наслідки політичних рішень і дій, максимально враховувати законні інтереси інших учасників дійства тощо.

Певний інтерес серед існуючих розмірковувань являє **концепція людської безпеки**, яка доволі близька «кантіанській» концепції кооперативної безпеки. На думку одного з її прихильників, канадського міністра закордонних справ Ллойда Екворсі (**Lloyd Axworthy**), безпека особистості має тенденцію до звуження, оскільки зростає число внутрішніх конфліктів [6], до яких зараховуємо нові громадянські конфлікти і масові порушення прав людини, зростання злочинності, розповсюдження наркотиків, тероризму, хвороб і деградації навколишнього середовища, що вимагає нових стратегій в галузі безпеки. Л.Екворсі виокремлює шість складових сучасної стратегії безпеки. По-перше, енергійне втручання для захисту людської безпеки, що може включати використання примусових заходів, таких як санкції та військові втручання (наприклад, в Боснії або Косово). По-друге, необхідно визначити людські втрати у сценарії реалізації безпеки держави та міжнародної безпеки. По-третє, політика безпеки має бути глибоко інтегрована в стратегію захисту прав людини, демократії та розвитку. Наступне. Складний характер сучасних викликів вимагає звернення до всіх задіяних сил, включаючи держави, багатосторонні організації та НУО. Оскільки проблеми безпеки загрожують особистості, мають транснаціональну природу, то тільки багатостороння співпраця дозволить знайти ефективні рішення. По-п'яте, ефективність рішень залежить від посилення операційної координації дій: так, ОПМ передбачає тісну координацію і взаємодію різних акторів, включаючи політичних переговорників, «блакитні шоломи», спостерігачів, відповідальних осіб. По-шосте, зростаючу роль у просуванні людської безпеки грають НУО – організації громадянського суспільства, які в багатьох

випадках були найефективнішими партнерами із захисту безпеки людини.

Теорія демократичного світу/миру. Наведені вище погляди щодо кооперативної безпеки приводять до висновку, що чим глибші демократичні засади держави, тим менше вона стає войовничою. Саме на цій парадигмі і ґрунтується теорія демократичного світу: чим більше з'явиться демократичних держав, тим меншою стане загроза війни і конфліктів, тобто демократичні країни не воюватимуть. Якщо ж держави воюють, то це значить, що вони ще не є демократичними країнами. При цьому зазначимо, що спираючись на таке переконання, США здійснюють своє втручання у внутрішні справи інших держав, пояснюючи таке необхідністю відновлення демократії.

Однак, до наведених міркувань слід ставитися доволі критично. Неможливо розглядати демократичні засади держави узагальненою панацеєю від всіх війн і конфліктів. До подібних тверджень з обережністю ставиться П. Аснер, математик Льюїс Річардсон, Джеймс Лі Рей, який популярність і швидку розповсюдженість теорії демократичного світу пояснював саме її простотою і зрозумілістю. Гостро критикують засади демократичного миру Б. Рассет і Х.Старр, а також відомий фахівець – дослідник війн і конфліктів **Ф. Куїнсі Райт (Philip Quincy Wright)**. За слушним зауваженням якого, взаємозв'язок між войовничістю і демократизацією скоріше доводить, що *«мир породжує демократію, ніж те, що демократія породжує мир»* [7].

Об'єктивність такої позиції підтверджується практикою, оскільки перехід до демократії в усіх країнах супроводжувався дестабілізацією всієї системи політичних та соціальних відносин. Втручання ззовні, на переконання дієвих осіб, «з метою скорішого насадження загальнолюдських цінностей» не сприяли поліпшенню ситуації в країнах. В пострадянських державах втручання у внутрішні справи держав принесли нові протистояння, війни, конфлікти (*Росія, Грузія, Молдова, Чечня, Придністров'я, Нагірний Карабах, додамо Україну* тощо). Так і американська політика розповсюдження демократії може скоріше сприяти розповсюдженню збройних конфліктів у світі, ніж навпаки. Замість розповсюдження демократії у глобальному масштабі США слід визначати умови і розробляти сценарії, за яких перехід на демократичні засади був би реально здійснений, а також забезпечувати такі умови.

Нове прочитання європейських теорій безпеки поповнилося **теорією транснаціональних мереж** [8], що спирається на концепцію американських політологів – **концепцію трансгавернменталізму (transgovernmentalism)** і визначається як незалежна взаємодія підрозділів різних урядів. Згідно **Р. Кеохейна і Дж. Ная (англ. Robert Owen Keohane and Joseph S. Nye)** такі складові не підлягають контролю виконавчою владою своїх держав і мають високу автономію. Транснаціональні мережі, таким чином, являють собою взаємодію між одиницями різних урядів. Враховуючи те, що країни ЄС зберігають ключові повноваження в сфері безпеки, а також обмеженість компетенцій ЄС, транснаціональні мережі являються компенсацією відсутності наднаціонального та транскордонного співробітництва з питань безпеки. При цьому трансгавернменталізм не посягає на центральні складові національного суверенітету, національну безпеку і оборону, а зосереджується на зв'язках нижчої ланки, наприклад, кооперація між судовими та правоохоронними органами тощо.

Прихильники теорії – Е.Кірхнер (нім. E.J. Kirchner) і Дж.Сперлінг (J. Sperling) [9] – не підтримують ідею про «старіння» держави як інституту управління, а вважають, що держави адаптувалися до нових умов і беруть активну участь у створенні нових форм взаємодії в галузі безпеки між окремими **урядовими одиницями (governmental subunits)**. Отже, суверенітет виступає швидше каталізатором мереж і кооперативної інновації, а не перешкодою. Учасниками таких мереж можуть бути судді, поліцейські, пожежники. Зустрічі учасників мереж проводяться на неформальній основі, а прийняті консенсусом рішення носять юридично необов'язковий характер. Для ефективного функціонування мереж необхідний високий рівень їхньої автономії від національних урядів. Трансгавернментальні мережі складаються з трьох типів залежно від виконуваних ними функцій: інформативні мережі, виконавчі і регулюючі.

Приклади існуючих транснаціональних мереж у Європі: Європейська інформаційна система лісових пожеж (European Forest Fire Information System), Глобальний моніторинг з навколишнього середовища і безпеки (Global Monitoring for Environment and Security), Антитерористична група (Counter Terrorism Group), Атлас Нетворк (ATLAS Network) тощо. Слід відзначити, що у зв'язку з активізацією транснаціональних мереж у Європі зростає зацікавленість у дослідженні їх

перспектив, оскільки трансгавернментальні мережі стають третім ресурсом сили у сфері безпеки та їх значення неухильно зростатиме. У Європі чимало дослідницьких центрів займаються вивченням цього феномена, це і Берлінська школа з транснаціональних досліджень (Berlin Graduate School for Transnational Studies) і Черчилльський Інститут (The Churchill Institute) при Вестмінстерському коледжі.

Критичні або нетрадиційні дослідження – особливий напрям в галузі вивчення безпеки, який відрізняється від традиційного реалістичного підходу, де центральна роль у забезпеченні захищеності надається державі. Критичні дослідження також називають неамериканськими, оскільки вони розвиваються поза межами США, переважно в Європі, а також мають кардинальні відмінності у порівнянні з американськими. Поза військовими аспектами, які переважають в традиційній американській школі, вони фокусуються також і на економічній, екологічній і соціальній безпеці. Головними мозковими центрами критичних досліджень вважаються Уельська, Копенгагенська і Паризька школи. Кожна з цих шкіл має свої особливі підходи до концептуалізації безпеки. Уельська школа розвивається в рамках т.зв. «Теорії емансипації» (**emancipatory theory**). Ця течія бере свій початок з Франкфуртської школи, провідними представниками якої є **Т. Адорно і Ю. Хабермас** [11].

Емансипаціоністи будують свої міркування на критиці реалістичного розуміння безпеки, в якому домінує «сила» і «порядок», а безпека одного актора є незахищеністю іншого. Вони ратують за універсальну систему безпеки, в якій центральне значення відіграє індивідуум, а не держави і нації. У 2007 році К.Бут опублікував працю «Theory of World Security», що вважається одним із символів теорії вивільнення. Автор висуває ідею створення світової системи безпеки, що виходить за межі національних кордонів і що відкидає «інстинктивну тваринну боротьбу за виживання»: «Ідея світової безпеки є синонімом свободи особистостей і груп, яка сумісна з раціональною свободою інших, і універсальною моральною рівністю». Світова безпе-

ка, на думку Бута, має спиратися на космополітичну демократію, яка ніколи не може бути досягнута за допомогою воєн і революцій [11].

У наступній нетрадиційній – **теорії сек'юритизації (securitisation theory)** – **Б.Бузан, О.Вейвер і Дж.Вільде** [12], яка розробляється в рамках Копенгагенської школи, йдеться про те, що **в міжнародних відносинах об'єктом загрози стає те, що оголошується небезпекою**. Іншими словами, загроза стає загрозою, тому що вона оголошується державою публічно (performative speech act). Після усунення загрози настає наступний етап – десек'юритизація (desecuritisation), коли безпекові питання повертаються в звичайне політичне середовище і регулюються звичайними правилами демократії. Кінцева мета – не тільки досягнення безпеки, а усунення питання з порядку денного безпеки. Класичний приклад – історичні відносини між Німеччиною і Францією, які більше не перебувають у переліку питань безпеки, а є частиною цивілізаційних політичних відносин.

Третій напрям критичних досліджень – **теорія інсек'юритизації (insecuritisation theory)**, що розроблена фахівцями Паризької школи М.Фуко і П.Бурдьє [1]. Прихильники теорії (зокрема Д. Біго) стверджують, що безпека – це те, що реалізується для її забезпечення. Як пише Біго, що **безпека не є відображенням зростання загроз**, це спроба інсек'юритизації професіоналами щоденного життя [1]. Нова сфера безпеки характеризується відсутністю поділів між традиційними зовнішніми і внутрішніми аспектами. Кінець біполярності і розвиток Європейського Союзу призвів до стирання кордонів між зовнішньою і внутрішньою безпекою.

Якщо колапс традиційних загроз змусив як зовнішніх, так і внутрішніх агентів зайнятися пошуком сенсу існування (raison d'être), то Європейський Союз, навіть в часи загальної кризи, пропонує політичний простір, в якому можуть взаємодіяти зовнішні і внутрішні учасники безпеки.

І саме цим модель євроінтеграції є привабливою для нових повсталих демократій, до яких по праву належить Україна.

ПОСИЛАННЯ:

1. Чекаленко Л. Д. Міжнародні організації як засіб захисту суверенітету: досвід України // Дослідження світової політики: [зб. наук. праць]. - К.: ІСЕМВ НАН України, 2012. Вип. 3 (60). С.44-59.
2. Современные европейские теории и концепции национальной безопасности. – Режим доступу: <http://www.belvpo.com/ru/33942.html>.
3. Martin White and the problem of the study of English theory school of international relations. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/martin-uayt-i-voprosy-izucheniya-angliyskoj-shkoly-teorii-mezhdunarodnyh-otnosheniy>; П.А. Цыганков. Самонадеянность силы: Критический анализ концепции Р.Коена. – Режим доступу: <http://www.pandia.ru/text/77/375/16226.php>; Безопасность: кооперативная или корпоративная? – Режим доступу: <http://www.politstudies.ru/arch/2000/3/12.htm>.
4. Национальные интересы и проблемы международной безопасности. – Режим доступу: <http://all-politologija.ru/knigi/politologiya-uchebnoe-posobie/nacionalnye-interesy-i-problemy-mezhdunarodnoj-bezopasnosti>
5. Colard D. La societe internationale apres la Guerre froide, 1998, p.197 (про спільноту безпеки). – Режим доступу: <http://www.newreferat.com/ref-4055-13.html>; див. також: Кодекс військово-політичної поведінки, схвалений Будапештським самітом НБСЄ у грудні 1994 р., Заключний Акт НБСЄ 1975 р., Паризька Хартія для нової Європи 1990 р.
6. Международная безопасность и глобальные угрозы. – Режим доступу: <http://www.studsell.com/view/77237/180000>.
7. A Study of War by Quincy Wright 1965, Hardcover | eBay. – Режим доступу: <http://www.ebay.com/ctg/Wright-1965.../4778998>; Pierre Hassner. Change and Security in Europe // Adelphi Papers, 45 et 48, Londres. – International Institute for Strategic Studies, 1968. – Режим доступу: <http://www.sciencespo.fr/cei/en/users/pierrehassner>; Захаров А. Модель гонки вооружений Л. Ричардсона как метод предсказания войн. – Режим доступу: <http://www.google.com.ua/#sclient=psy-ab&q=%D0%9B%D1%8C%D1>; Rasset B., Starr H. World politics. Menu for Choice. ≈ San Francisco, 1981, p.71. – Режим доступу: <http://essay4you.net/blog/who-are-the-actors-of-world-politics/>.
8. Теория международных отношений: Хрестоматия. Най Дж. – Режим доступу: <http://grachev62.narod.ru/tmo/chapt12.html>
9. А.Смирнова. Механизмы конструирования угрозы. – Режим доступу: <http://www.dslib.net/polit-sociologia/mehanizmy-konstruirovaniya-ugrozy-v-mezhgosudarstvennyh-otnoshenijah.html>.
10. Critical Security Studies – Див.: KEITH KRAUSE. MICHAEL C. WILLIAMS. Critical Security Studies: Concepts and Cases. Copyright Date: 1997. New edition. Published by: University of Minnesota Press. Pages: 408. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/10.5749/j.ctttv088>;
11. Rita Floyd & Stuart Croft. European non-traditional security theory. EU GRASP Working Paper №1, February 2010. Seventh Framework Programme. – Режим доступу: <http://www.eugrasp.eu/wp1-european-non-traditional-security-theory-by-rita-floyd-stuart-croft/>; про неомарксистську Франкфуртську школу див.: Социальная философия Франкфуртской школы (Т. Адорно, Ю. Хабермас). – Режим доступу: http://uclg.ru/education/filosofiya/stanovlenie_filosofii_osnovnyie_napravleniya_shkolyi_filosofii_i_etapyi_e%D1%91_istoricheskogo_razvitiya/lecture_lec_sotsialnaya_filosofiya_frankfurtskoy_shkolyi_t_adorno_yu_habermas.html.
12. Див.: Taureck, Rita. Securitization theory and securitization studies. 2006. Journal of International Relations and Development, pp. 53-61 is available online at: <http://dx.doi.org/10.1057/palgrave.jird.1800072>; http://wrap.warwick.ac.uk/1082/1/WRAP_Floyd_Securitization_theory_and_securitization_studies_WRAP.pdf.

Chekalenko L. Security Concepts: Modern Interpretation / Diplomatic Academy of Ukraine under the MFA of Ukraine

The article explores theoretical background of various forms of security. The author analyzes modern theories of formation and implementation of security mechanisms, expansion of security space, specifies classical definitions of the security notion as a 21st century phenomenon.

Key words: security, threats, security concepts, security schools.

Чекаленко Л.Д. Концепции безопасности: современное прочтение / Дипломатическая академия Украины при МИД Украины

Статья посвящена теоретическим основам исследования проблем международной и национальной безопасности, анализу разнообразных форм внедрения механизмов в сфере безопасности. Автор уделяет внимание не только современным концепциям измерения настоящего в сфере безопасности, но и анализирует критические подходы аналитиков к внедряемым вариантам защиты на мировом и региональном уровнях.

Ключевые слова: безопасность, угрозы, концепции безопасности, школы безопасности

Стаття надійшла до редакції: 17.01.2017

Рекомендовано до друку: 07.02.2017